

Naschrift

In mijn AST-stuk waar Cas Wouters nu kritisch op reageert merkte ik zijdelings op dat de typering van het civilisatieproces als een ontwikkeling naar een steeds meer omvattende, gedifferentieerde, stabiele en gelijkmatige zelfcontrole of impulsbeheersing problematisch is: de hiermee gegeven criteria laten zich moeilijk operationaliseren, 'zodat niet goed uit te maken is of bepaalde specifieke ontwikkelingen (...) er nu wel of juist niet aan voldoen'. Wouters ontkent dit in zijn commentaar niet, maar hij meent het probleem te kunnen ondervangen door *meer* criteria in te voeren, waaronder criteria die betrekking hebben op de tussenmenselijke verhoudingen.

Dit lijkt mij geen oplossing van het gestelde probleem, terwijl een ander probleem er alleen maar groter door wordt: hoe meer criteria worden gebruikt, des te groter is de kans dat toepassing van verschillende criteria tot verschillende, zelfs tegengestelde uitkomsten leidt. Voordeel is natuurlijk dat het op deze manier gemakkelijker wordt te beweren dat het civilisatieproces zich uiteindelijk (in dezelfde richting) voortzet: is dat volgens het ene criterium niet het geval, dan al gauw volgens het andere. De interpretatievrijheid neemt toe, maar daarmee ook de willekeur.

De problemen die dit geeft worden zichtbaar in Cas Wouters' commentaar. Hij karakteriseert het Duitse nationaal-socialisme als een periode van tijdelijke decivilisering die de voortgang van het civilisatieproces uiteindelijk niet verhinderd heeft en zelfs in het kader daarvan moet worden begrepen. Maar daarmee geeft hij geen antwoord op een door Fred Spier opgeworpen vraag: of het grootschalige, bureaucratisch georganiseerde, gedisciplineerde geweld van de vernietigingskampen wel als 'decivilisering' moet worden aangemerkt. Op grond van sommige criteria ('desidentificatie', fantasiegehalte in het beeld van sommige groepen mensen, vormen van 'spontaan' en willekeurig geweld) wel, volgens andere (straffe organisatie van staatswege die ook een omvattende en stabiele zelfcontrole veronderstelde) wellicht niet. Het artikel van Jonathan Fletcher over 'decivilizing processes' in hetzelfde AST-nummer¹, waar Wouters om de een of andere reden niet naar verwijst, geeft op dit punt evenmin uitsluitel. Fletcher poneert hier - als tegenpool van criteria van

civilisatie - drie 'main criteria of decivilizing': een verschuiving van *Selbstzwang* naar *Fremdzwang*, een verandering van sociale standaarden in de richting van minder gelijkmatige, omvattende, stabiele en gedifferentieerde zelfbeheersing, en een inkrimping van de reikwijdte van onderlinge identificaties. Fletcher past deze criteria uiteindelijk niet toe op het nationaal-socialisme, misschien omdat hij merkte dat dat tot onduidelijkheden zou leiden. Nemen we het derde criterium, de reikwijdte van de onderlinge identificaties. Het racistisch en antisemitisch nationalisme waardoor het naziregime gekenmerkt werd, betekende in zeker opzicht een drastische beperking van identificaties, maar tegelijk hield het voor veel Duitsers een verruiming van identificatiegevoelens in, van buurt, dorp en streek naar de natie. Grootschaliger solidariteit en grootschaliger haat gingen samen.

Wouters spreekt verder van een recente versterking van - niet nader geadstrueerde - 'deciviliserende tendensen' op het niveau van gezin en familie als gevolg van de uitbreiding van de verzorgingsstaat dan wel juist de verzwakking van staatsregimes in samenhang met uitbreiding van internationale netwerken. Hier wordt hij erg moeilijk te volgen, maar kennelijk wil hij aangeven dat decivilisering op het ene (lagere) niveau van integratie kan samengaan en samenhangen met civilisering op een ander (hoger) niveau. Dat is niet onaannemelijk, maar de vraag hoe civilisatie- en decivilisatietendensen op de niveaus afzonderlijk moeten worden vastgesteld, is dan nog steeds niet beantwoord. Hij gaat nu zover in zijn nadruk op tussenmenselijke verhoudingen dat hij civilisering praktisch gelijk stelt aan toename van sociale integratie. Dat lijkt mij onjuist, en roept opnieuw het probleem van de richtingbepaling op, - net als civilisering is sociale integratie een veelduidig, facetrijk en sterk normatief geladen begrip.

Bezwaar tegen Wouters' voorstel om civilisering veel ruimer op te vatten dan als een psychisch proces en ook ontwikkelingen in de macrosociale verhoudingen erin op te nemen, is verder dat dan geen onderscheid meer wordt gemaakt tussen de beschrijving van civilisatieprocessen en de verklaring ervan. Als bijvoorbeeld staatsvorming deel uitmaakt van het civilisatieproces kan niet tegelijk gesteld worden dat staatsvorming aan het civilisatieproces ten grondslag ligt. De vraag naar de verklaring van civilisatie- en decivilisatieprocessen - naar de samenhang met andere maatschappelijke processen - kan niet beantwoord worden als alles eronder valt. Zo'n alomvattende definitie is bovendien bevorderlijk voor het onheldere taalgebruik waar Wouters' stuk helaas enige voorbeelden van bevat.

Hoe moet het dan wel? Ik zie drie mogelijkheden. Of men vat civilisatie expliciet op als een normatief begrip, waarin bepaalde idealen zijn uitgedrukt. Die idealen (bijvoorbeeld van relatief autonome zelfsturing, flexibele en 'democratische' onderlinge afstemming van gedragingen op elkaar, geweldloosheid) zijn dan tevens de criteria waaraan civilisering en decivilisering worden afgemeten. Of men laat in de definitie van civilisering de richting in het midden - waardoor het probleem van de criteria zich niet meer voordoet, maar ook de notie van decivilisering moet vervallen. Of, derde mogelijkheid, men vat civilisatie in eerste instantie op als een historisch specifiek proces, i.c. het proces van verhoofsing van de Westeuropese adel vanaf de feodale Middeleeuwen en de verbreiding van de daarin ontwikkelde gedragsstandaarden over burgerlijke en andere groeperingen. Vergelijkend onderzoek in ruimte en tijd kan dan overeenkomsten en verschillen met dit 'reële type' laten zien. De laatste mogelijkheid verdient wetenschappelijk misschien wel de voorkeur. In elk geval lijkt het me mogelijk en zinnig om met behulp van de civilisatietheorie ontwikkelingen in mentaliteit, moraal en habitus te bestuderen zonder de vraag naar 'de richting' voorop te stellen, zonder ook de zo moeilijk hanteerbare term civilisatie(proces(sen)) centraal te stellen. Cas Wouters kan zijn belangwekkende onderzoek naar recente veranderingen op dit vlak dan voortzetten zonder zich steeds het hoofd te hoeven breken over de vraag of die veranderingen nu een voortzetting, versterking, versnelling, vertraging, omkering dan wel ombuiging van het civilisatieproces betekenen.

Noot

1. Jonathan Fletcher, 'Towards a Theory of Decivilizing Processes', *AST*, 22, 2 (oktober 1995), p. 283-296. Van dezelfde auteur verscheen onlangs *Violence and Civilization. An Introduction to the Work of Norbert Elias*. Cambridge: Polity Press, 1997.